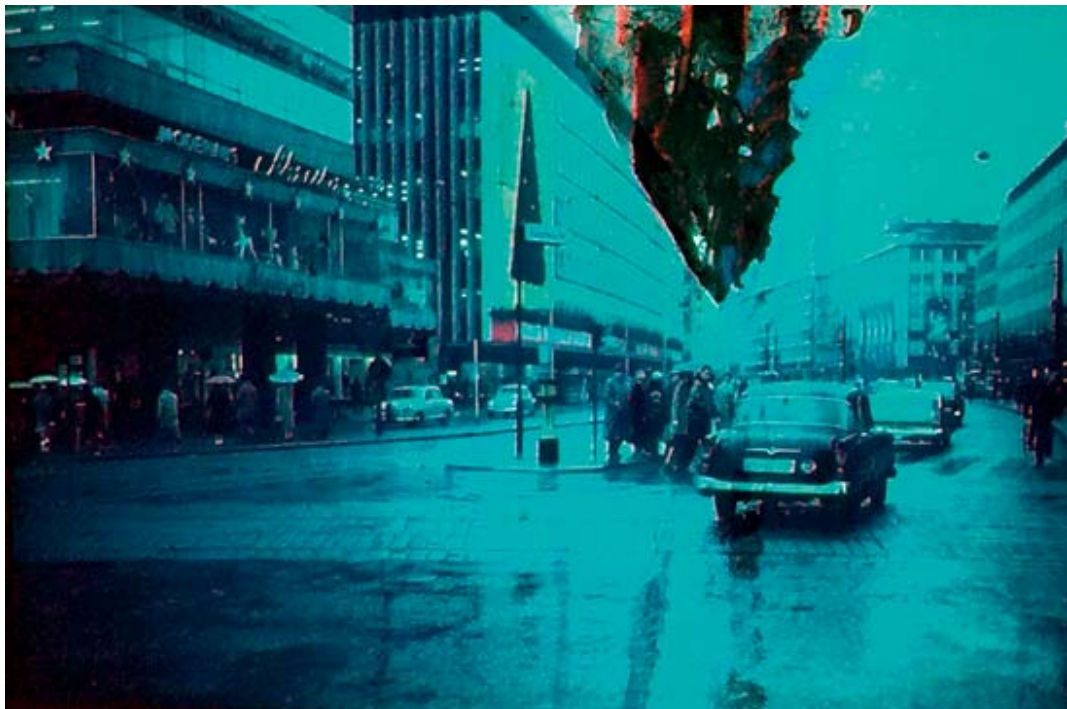

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / Issue 2

Δεκέμβριος 2021 / December 2021

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923)

Ευσταθία Παρασκευά
Φιλολόγος Δ.Ε., δρ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι η διερεύνηση της εθνικής ιδέας που συγκροτείται με τον λόγο των ανθολογούμενων κειμένων του εγχειριδίου των *Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων*, το οποίο εκδίδεται το 1923, τη χρονιά της ελληνικής ήττας στον Μικρασιατικό Πόλεμο. Η ανθολόγηση κειμένων με ιστορικό περιεχόμενο σε ποσοστό περίπου 50% σε σχολικό εγχειρίδιο γλωσσικής διδασκαλίας κινητοποίησε την έρευνά μας, η οποία επιχειρεί με τη συνανάγνωση αυτών των κειμένων και των ιστορικών γεγονότων της εποχής που διδάσκονται τα κείμενα αυτά μια ερμηνεία της επαναπροσδιοριζόμενης εθνικής ιδεολογίας.

Ιστορικό πλαίσιο

Εθνική ιδέα

Η εθνική ιδέα που διαμορφώθηκε και κυριαρχούσε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν η *Μεγάλη Ιδέα*, που προωθούσε τον αλυτρωτισμό, δηλαδή την απελευθέρωση των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία, οδηγώντας στην εθνική ολοκλήρωση. Ο όρος *Μεγάλη Ιδέα* γεννήθηκε από σχετική αναφορά του Ιωάννη Κωλέττη, σε εισήγησή του στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, στις 14 Ιανουαρίου 1844, και έμελλε να κυριαρχεί στην εθνική ελληνική συνθηματολογία του 19ου αιώνα, και αργότερα.¹ Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ανατρέπονται οι όροι συγκρότησης του βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και προκύπτουν νέες συνθήκες για τους Έλληνες των παραλίων. Η εγκατάλειψη του τόπου τους, αναγκαστική ή όχι, και κυρίως η εξουδετέρωση των θεσμών που εξασφάλιζαν την πολιτικά ασφαλή και νόμιμη ένταξή τους ως συνόλου, δημιουργεί στον χώρο και την κοινωνία το πλαίσιο αναπαραγωγής του «αλυτρωτισμού». Κατά συνέπεια, το ελληνικό κράτος όχι μόνο αναλαμβάνει την πολιτική και εθνική εκπροσώπηση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας αλλά νομιμοποιείται να ασκεί αλυτρωτική πολιτική με σκοπό την ενσωμάτωση αυτών των Ελλήνων στο «αλύτρωτο ελληνικό έθνος».² Η ανάγκη ανασυγκρότησης της εθνικής ιδέας κατά τον Μεσοπόλεμο γίνεται αναγκαία και επιβάλλεται όχι μόνο ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής αλλά και ως αποτέλεσμα της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης αυτής της εικοσαετίας. Καθώς τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα

¹ Θεόδωρος Γ. Ελευθεράκης, *Εθνικό Σχολείο: Ιδεολογικές, κοινωνικοπολιτικές και φιλοσοφικές συγκρούσεις στο Μεσοπόλεμο*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 34-35.

² Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, β' έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 532.

λαμβάνουν εκρηκτικές διαστάσεις, η εγγάραξη μιας εθνικής ταυτότητας που θα λειτουργεί συνεκτικά, αποσιωπώντας ή παρακάμπτοντας υπαρκτές και οξύτατες κοινωνικές αντιθέσεις, μοιάζει να είναι όχι μόνο χρήσιμη αλλά και αναγκαία.³

Η χρονιά έκδοσης του σχολικού εγχειριδίου της έρευνάς μας είναι το 1923, όταν έχει συντελεστεί η ήττα του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, τον Σεπτέμβριο του 1922, στη Μικρά Ασία, γι' αυτό κρίνεται αναγκαίο να παρουσιαστεί η πολιτική και κοινωνική ατμόσφαιρα αυτής της εποχής.

Πολιτικό πλαίσιο

Οι Φιλελεύθεροι χάνουν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και με την παλινόρθωση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τον Δεκέμβριο του 1920, ολοκληρώνεται η επικράτηση του αντιβενιζελισμού, δηλαδή το πέρασμα στη νέα φάση του Διχασμού, που επρόκειτο να διαρκέσει περίπου δύο χρόνια, καθώς αμέσως απομακρύνθηκαν βενιζελικοί αξιωματικοί από το μικρασιατικό μέτωπο.⁴ Η ήττα και η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου είχαν προκαλέσει αναταραχή στον λαό και συνθήκες αποδιοργάνωσης στο κράτος. Στις 14 Σεπτεμβρίου είχε επικρατήσει το κίνημα Πλαστήρα - Γονατά και στις 15 Νοεμβρίου εκτελέστηκαν οι «*επί έσχάτη προδοσία*» κατηγορούμενοι στην περίφημη «*δίκη τῶν ἔξ*». Το φθινόπωρο του 1922 τα δημοσιονομικά προβλήματα και η νομισματική αστάθεια καθιστούσαν ιδιαίτερα κρίσιμη την κατάσταση για το κράτος και τη δυνατότητα συνέχισης της λειτουργίας του, εξαιτίας του φόβου διατάραξης της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Η έλευση των προσφύγων –περίπου 1.500.000– προκάλεσε απότομη πληθυσμιακή αύξηση και ανέτρεψε την ισορροπία ανάμεσα στη παραγωγή και την κατανάλωση. Ο κίνδυνος της λιμοκτονίας και της κοινωνική έκρηξης ήταν μεγάλος.⁵ Οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας βρίσκονταν σε αναβρασμό τέτοιο, ώστε επιβλήθηκε δικτατορία, όταν διαπίστωσαν πως οι εκλογές, πριν την εγγραφή των προσφύγων στους εκλογικούς καταλόγους, θα κατέληγαν στην επανάληψη της ήττας του Νοεμβρίου του 1920. Σχηματίστηκε στρατιωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το μέλος της «Επαναστάσεως» αξιωματικό του στρατού ξηράς Στυλιανό Γονατά. Στις 12 Οκτωβρίου συστήνεται έκτακτο στρατοδικείο, για να δικάσουν οι κατηγορούμενοι για την ήττα στη Μικρά Ασία, ωστόσο, η βεβιασμένη δίκη και εκτέλεση απάλλασσαν στα μάτια πολλών Ελλήνων τους εκτελεσθέντες από τις πραγματικές ευθύνες τους: από ένοχοι γίνονταν θύματα και αναγορεύονταν σε σύμβολο της εύθραυστης ενότητας της παράταξης την οποία εκδίωξε από την εξουσία το κίνημα του 1922 και μοχλός της κινητοποίησης των οπαδών της. Παράλληλα, η δίκη και η εκτέλεση έκλειναν τη συζήτηση για τα πραγματικά αίτια της ήττας και της τραγωδίας των προσφύγων. Βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «ατύχημα» –«ατύχημα της Μικράς Ασίας» και

³ Δημήτρης Χρ. Ξιφαράς, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας. Μέρος Β'», *Θέσεις* 54, Ιανουάριος - Μάρτιος 1996, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=525 (προσπελάστηκε: 15.3.2020).

⁴ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 129-130.

⁵ Κώστας Γ. Τζιάρας, «‘Δε μας τρομάζει ο θάνατος – μας τρομάζει η πείνα’». Η “κίνησις της εγκληματικότητος” στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της έλευσης των μικρασιατών προσφύγων του 1922», στο Έφη Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 214.

«εθνικόν ατύχημα»– ενώ διάφοροι επαρχιακοί φιλοβασιλικοί σύλλογοι μιλούσαν επίσης για «εθνικά δυστυχήματα». Τελικά καταστάλαξαν, μετά την εκτέλεση των έξι, στον όρο «καταστροφή», καθώς είχε το πλεονέκτημα ότι δήλωνε το μέγεθος των απωλειών ως αποτέλεσμα φυσικών δυνάμεων πέρα από ανθρώπινο έλεγχο.⁶

Οι πρόσφυγες στην ελληνική κοινωνία

Η ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο σηματοδότησε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και είχε ως συνέπεια τη δημιουργία ενός πρωτόγνωρου, σε παγκόσμιο επίπεδο, προσφυγικού κύματος. Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 ήταν το μεγαλύτερο εγχείρημα που ανέλαβε ποτέ το ελληνικό κράτος και παράλληλα σημάδεψε την Ελλάδα πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά. Η ελληνική κοινωνία βρισκόταν για μια δεκαετία ήδη σε στρατιωτική εγρήγορση, με τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο έως την ήττα του εκστρατευτικού σώματος στη Μικρά Ασία, τον Σεπτέμβριο του 1922, όμως η υποχώρηση του ελληνικού στρατού και το προσφυγικό ρεύμα προκάλεσαν μια βαθύτερη ρήξη και ένα μεγάλο σοκ στην ελληνική κοινωνία.⁷

Οι πρόσφυγες κατέφθασαν στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία και τη φυγή του στρατού προς τα παράλια. Είχαν προηγηθεί, το 1914, πρόσφυγες από την Τουρκία, τη Βουλγαρία, καθώς και περιοχές του Καυκάσου της επαναστατημένης Ρωσίας, μετά το 1917, αλλά ο μεγάλος όγκος ήρθε το 1922 και μέσα τεςτο 1924, με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι ανταλλαχθέντες βρίσκονταν σε κάπως καλύτερη κατάσταση από τους πρόσφυγες του 1922.⁸ Αρχικά, αν και διαπιστώνεται μια ανομοιογένεια, στον πολιτισμικό τομέα, μεταξύ των προσφύγων, τελικά εισήλθαν σε μια διαδικασία πολιτισμικής ομογενοποίησης, χάρη στη συγκρότηση μιας κοινής προσφυγικής ταυτότητας, του ετεροπροσδιορισμού τους σε σχέση με τους γηγενείς πληθυσμούς. Αυτό που χρειάζονταν οι πρόσφυγες και προσέφερε ο Βενιζέλος ήταν η άμεση ενσωμάτωσή τους στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, καθώς η κοινωνική και οικονομική τους ανέλιξη καθυστερούσε, και ακόμη περισσότερο η πολιτισμική τους αφομοίωση.⁹ Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο δείχνει την προσπάθεια δημιουργίας εθνικά ομοιογενών κρατών στην περιοχή της Βαλκανικής, ως προϋπόθεση για την εξάλειψη εθνοτικών συγκρούσεων. Η πολιτική αυτή προσπάθεια δρομολογήθηκε στην Ελλάδα από τον βενιζελισμό, ο οποίος πριν το 1922 στόχευε στην απελευθέρωση των αλύτρωτων με την αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους, ενώ μετά στόχευε στην αφομοίωση των Νέων Χωρών και των προσφύγων με την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας και τη δημιουργία μιας νέας εθνικής ταυτότητας.¹⁰ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και υπό τον φόβο

⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία, 1922-1936» στο Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *ό.π.*, σ. 429-431.

⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελαταιακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», στο Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 187.

⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο», στο Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *ό.π.*, σ. 303-304.

⁹ Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 189, 192.

¹⁰ Δ. Μπαλαμπανίδης - Κ. Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των ανταλλαξιμών προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 36.

της ανεξέλεγκτης κοινωνικής έκρηξης, η διαχείριση του προβλήματος επιχειρήθηκε μέσω της αποκατάστασης των προσφύγων και η αρχικά έκρυθμη κατάσταση σταδιακά εξομαλύνθηκε.¹¹ Ο χωροταξικός διαχωρισμός προσφύγων και γηγενών, με την εγκατάσταση των προσφύγων σε συνοικίες περιμετρικά του οικιστικού ιστού των πόλεων και σε απόσταση από τους γηγενείς, εξασφάλιζε την άμβλυνση των εντάσεων από τον διαρκή συγχρωτισμό προσφύγων και γηγενών, όμως ταυτόχρονα ενίσχυε τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες. Ο αυτοπροσδιορισμός προσφύγων και γηγενών τόνιζε τα μεταξύ τους διαφοροποιητικά στοιχεία, λειτουργώντας ενοποιητικά στο πλαίσιο της κάθε ομάδας, ενώ η διάσταση ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς κυρίως οφειλόταν στις πολιτικές και οικονομικές τριβές μέσα στις δύσκολες μεσοπολεμικές συνθήκες συμβίωσης.¹²

Συμπερασματικά, μετά την ήττα της επεκτατικής πολιτικής με στρατιωτικά μέσα, προβάλλει το αίτημα της εσωτερικής ανασυγκρότησης της Ελλάδας. Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν η στέγαση και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση, η προστασία του εμπορίου και η ανάπτυξη της βιομηχανίας.¹³ Τα προβλήματα αυτά οδήγησαν στην ανάγκη ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών, επούλωσης του τραύματος του πολέμου και στη συνακόλουθη δοκιμασία κράτους και κοινωνίας σε όλους τους τομείς. Τη διαχείριση αυτών των προβλημάτων ανέλαβε η εκπαίδευση με ρόλο ενοποιητικό.

Ιστορική μνήμη και εκπαίδευση

Στα βιβλία Γλώσσας και Ιστορίας, η αφήγηση συνοψίζεται στην επιβίωση του ελληνικού έθνους παρά τις επιθέσεις «άλλων», δηλαδή παρουσιάζεται ως έθνος ηρωικό και αμυντικό, που δεν έχει βλάψει ποτέ κανέναν, ενώ έχει βλαφθεί και αδικηθεί από τους άλλους, και κατασκευάζει την εικόνα ενός έθνους θυμάτων, εικόνα απορριπτική της βίας και των πολέμων, αλλά μόνο όταν προέρχονται από άλλους. Παρουσιάζονται οι πόλεμοι ως εγγενή ελαττώματα των εθνών και όχι ως κοινωνικά προϊόντα που σχετίζονται με τα οικονομικά συμφέροντα και τα πολιτικά καθεστώτα ή τις διεθνείς ισορροπίες.¹⁴

Το σχολείο είναι φορέας του «κανόνα» της συλλογικής μνήμης, καθώς μέσα από τη διδασκαλία κωδικοποιούνται και αναμεταδίδονται όλα τα «σημαντικά» γεγονότα και εκπαιδεύεται στο συλλογικό ανήκειν όλη η κοινότητα, που υπερβαίνει τα όρια του σχολείου και του κράτους. Οι συλλογικές μνήμες γεννιούνται από επικοινωνίες των μελών μιας κοινότητας σχετικά με το νόημα του παρελθόντος. Τη λειτουργία της μνήμης διαταράσσει το τραύμα, καθώς είναι δύσκολο να ταξινομηθεί, να νοηματοδοτηθεί και να γίνεται θέμα αφήγησης.¹⁵

Το σύνολο των αντιλήψεων για τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί το Παγιωμένο

¹¹ Τζιάρας, «“Δε μας τρομάζει ο θάνατος”...», *ό.π.*, σ. 229.

¹² Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 189-190.

¹³ Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σ. 17.

¹⁴ Άννα Φραγκουδάκη, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους», στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 158-159.

¹⁵ Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι “μνήμη”», στο Ν. Παπαδημητρίου - Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2017, σ. 32-44.

Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα, το οποίο στοχεύει στη διατήρηση του τραύματος και του άσβεστου θυμού από γενιά σε γενιά, αντί στη διεργασία του. Βασίζεται στην άρνηση της πραγματικότητας και σε έναν ατέρμονο θρήνο. Η διαδικασία του πένθους δεν μπορεί να τελειώσει, γιατί οι θρηνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό.¹⁶ Στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε μια εξαιρετικά ισχυρή σχέση ανάμεσα στην ιστορική και την εθνική μνήμη, και μάλιστα να υποθέσουμε πως η έννοια της ιστορικής μνήμης απορροφάται από την έννοια της εθνικής μνήμης.¹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο της σχολικής εθνικής ιστορικής αφήγησης εντοπίζουμε τον μύθο. Μύθος και ιστορία έχουν μια κοινή λειτουργία, δημιουργούν ταυτότητες με στοιχεία γνωστικά και συναισθηματικά. Ο μύθος, χωρίς να εξισώνεται με προκαταλήψεις, έχει χαρακτηριστικό την υπερχρονικότητα και επιβάλλει δεσμεύσεις στο παρόν, καθώς, αν και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ως συμβάν, έχει διαστάσεις συναισθηματικές, που αφορούν το καλό, το κακό, το δίκαιο και το άδικο.¹⁸ Στα κείμενα που ανθολογούνται στο εχειρίδιο της έρευνάς μας η συλλογική μνήμη, το τραύμα, ο μύθος και η λογοτεχνική ιστορική αφήγηση κυριαρχούν. Είναι μάταιο να αναζητάμε την ιστορική πραγματικότητα και την ακαταμάχητη αλήθεια σε δημιουργήματα που έπλασε αρκετά αυθαίρετα η συγκίνηση, η αισθητική δεξιότητα και η καλλιτεχνική φαντασία.¹⁹

Κείμενα

Ταυτότητα του εγχειριδίου

Το 1923 κυκλοφορεί η α΄ έκδοση του σχολικού εγχειριδίου για την Γ΄ τάξη των Ελληνικών Σχολείων,²⁰ με Υπουργική Απόφαση/Σύμβαση: 15530/4.5.1923. Ανθολόγος είναι ο Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, εκδότης ο Φωκίων Σταύρου, τόπος έκδοσης η Αθήνα και έτος το 1923, με βενιζελική κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ήταν φιλοβενιζελικός και δημοτικιστής. Περιλαμβάνει 162 σελίδες, όπου ανθολογούνται κείμενα, τα οποία αντλούν από τον οικογενειακό και κοινωνικό βίο και το εθνικό παρελθόν. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται βιογραφικά των συγγραφέων. Τα πενήντα κείμενα ανθολογούνται χωρίς κάποιο ταξινομικό σύστημα. Τα ιστορικά γεγονότα που καλύπτουν αφορούν τη βυζαντινή εποχή (ένα κείμενο), την Ελληνική Επανάσταση (δεκαέξι κείμενα), τον Μακεδονικό Αγώνα (ένα κείμενο), τους Βαλκανικούς Πολέμους (ένα κείμενο) και τη Μικρασιατική Εκστρατεία και καταστροφή (τέσσερα κείμενα, τα οποία προτάσσονται των άλλων). Σε σύνολο πενήντα κειμένων, τα είκοσι τρία είναι ιστορικού περιεχομένου, που αφορά την εθνική ιστορία. Η γλώσσα είναι η απλή καθαρεύουσα και η δημοτική.

Μια ανθολογία θέτει ζητήματα που αφορούν όχι μόνο τους δρώντες, δηλαδή συγγραφείς, αναγνώστες, κριτικούς, αλλά και θεωρητικά - ιδεολογικά θέματα, ιδιαίτερα, μάλιστα,

¹⁶ Λίμπυ (Ελευθερία) Τατά Αρσέλ, *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα, 2014, σ. 44.

¹⁷ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης» στο Παπαδημητρίου - Αναγνωστόπουλος (επιμ.), ό.π., σ. 45-63.

¹⁸ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 49-50.

¹⁹ Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουρτζής, Μ. Ματούση, «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκό-δεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου», στο Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 153-185.

²⁰ Απευθύνεται σε μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου, σε αντιστοίχιση με τα σημερινά δεδομένα.

εφόσον πρόκειται για ανθολογία που προορίζεται για διδασκαλία στη δημόσια εκπαίδευση. Μια πρώτη σειρά ερωτημάτων αφορά τους στόχους της, εάν επιδιώκει να δώσει μια ακριβή εικόνα μιας εποχής ή της λογοτεχνικής παράδοσης, με κριτήρια συγκρότησης την πληρότητα, την αντιπροσωπευτικότητα και την αισθητική. Παράλληλα, θέτει και ζητήματα τεχνικής, δηλαδή πώς επιλέγεται το υλικό, πώς γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας, πώς οργανώνεται χρονολογικά, αν εντάσσεται σε γραμματολογικές κατηγορίες και περιοδολογήσεις, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα (πολιτιστικό υπόδειγμα που βασίζεται σε υποκειμενικές, ιδεολογικές, αισθητικές, πολιτικές, ταξικές, εθνοτικές και κάθε άλλου είδους κανονιστικές επιλογές λογοτεχνικών έργων²¹), καθώς ο διαμεσολαβητικός ρόλος της είναι καθοριστικός στη συσσώρευση και μετάδοση του εθνικού λογοτεχνικού κεφαλαίου διαμέσου εκπαιδευτικών θεσμών.²²

Η ανθολογία της έρευνάς μας προκαλεί ερωτήματα, καθώς η συλλογή των κειμένων δεν υπακούει στην αποτύπωση μιας λογοτεχνικής παράδοσης ή σε κάποια λογοτεχνική περιοδολόγηση. Τα ερωτήματά μας, σύμφωνα με το περιεχόμενο των κειμένων, συγκλίνουν στο ζήτημα της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας στους αναγνώστες-μαθητές ως κυρίαρχου στόχου, μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου και κυρίως του 1923 (α' έκδοση του ανθολογίου), χρονιάς ιστορικά προσδιορισμένης από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρασιατική Εκστρατεία.

Σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα, ΦΕΚ 6/21.1.1923, Τεύχος Β' (Υπουργικαί Αποφάσεις και Εγκρίσεις), προβλέπονται για την Γ' τάξη δύο ώρες διδασκαλίας του μαθήματος. Στόχος είναι η ανάγνωση κειμένων του 19ου και 20ού αιώνα, όπως και στις προηγούμενες τάξεις. Οι ασκήσεις είναι η σύνθεση βιογραφίας και χαρακτηρισμοί ιστορικών προσώπων, σύμφωνα με τις γνώσεις των μαθητών, προερχόμενες «από τά κείμενα καί τό μάθημα τῆς Ἱστορίας».²³ Παρατηρούμε πως τα Αναλυτικά Προγράμματα καθορίζουν τον εθνοκεντρικό προσανατολισμό του μαθήματος, στο οποίο, παράλληλα με τη γλωσσική καλλιέργεια, επιδιώκεται η καλλιέργεια εθνικής και ιστορικής συνείδησης.

Τα αποσπάσματα των κειμένων παρατίθενται με την ιστορική σειρά των γεγονότων που αφηγούνται.

Η ανέγερση του περίλαμπρου ναού της Αγίας Σοφίας είναι το θέμα του παρακάτω κειμένου που ανθολογείται στο εγχειρίδιο.

«Ἡ Ἁγία Σοφία», Χάρης Ἡμερινός

Ὅταν τό ἔτος 532, ὁ Ἰουστινιανός συνέλαβε τήν ιδέαν ν' ἀνεγείρῃ τόν οἶκον τοῦτον τοῦ Θεοῦ, ἐπόθησε νά τοῦ δώσῃ ὅ,τι πολυτελέες καί πολύτιμον ὑπῆρχεν εἰς τόν κόσμον.

[...] τά περιφημότερα λατομεῖα εἰργάσθησαν νά στείλουν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν τά πολύτιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ναῶν. [...] Ἀθηνῶν, τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Ἐφέσου, τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀσίας. Τά λευκά μάρμαρα τῆς Προκονήσου, τ' ἀνοικτοπράσινα τῆς Καρυστίας, [...] ἀφθόνως τόν χρυσόν, τόν ἔλεφαντόδοντα, τόν ἄργυρον, τοὺς

²¹ Στέφανος Κωνσταντινίδης, «Ο λογοτεχνικός κανόνας για ένα πολιτιστικό υπόδειγμα», *Απόψεις*, <https://www.apopseis.com/o-logotechnikos-kanonas-gia-ena-politistikoy-ypodigma/> (προσπελάστηκε: 28.6.2021).

²² Δημήτριος Καργιώτης, «Γεωργία Λαδογιάννη, *Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού*. Τόμος Α: 1900-1940, Τόμος Β: 1940-2000. Εκδόσεις Παπαζήση, 2014, 2016», <https://www.academia.edu/29854043>, (προσπελάστηκε: 28.6.2020).

²³ ΙΕΠ, Ιστορική Συλλογή, ΦΕΚ Προγράμματα Σπουδών, ΦΕΚ 6/21.01.1923, Τεύχος Β, <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/item.html?code=1923-006B&tab=01> (προσπελάστηκε: 25.3.2020).

πολυτίμους λίθους. [...] Ἐστάθη ὑπὸ τὸν μέγαν θόλον, [...]. Δέν δίστασε νά καυχηθῆ ὅτι ἐνίκησεν τὸν Σολομώντα. [...]

Κατὰ τὴν παράδοσιν ἄγγελος Κυρίου ἀγρυπνεῖ ἐπὶ τῆς στερεότητος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐν ᾧ ἐκτίζετο ὁ ναός, λέγει ἡ παράδοσις, κάποτε ὅπου οἱ ἐργάται διέκοψαν τὴν ἐργασίαν διὰ τὸ γεῦμα, ἔμεινεν εἰς τὴν οἰκοδομὴν μόνον τὸ δωδεκαετὲς παιδί ἐνός ἀρχιεργάτου. Αἴφνης τοῦ ἐμφανίζεται πρόσωπον μέ πολυτελή ἀμφίεσιν τιτλούχου τοῦ Παλατίου καὶ τὸ ἐρωτᾷ πὺ εἶναι οἱ ἐργάται. [...] Ὁ ἄρχων τὸ ἐπρόσταξε νά τρέξη καὶ νά ζητήσῃ τοὺς ἐργάτας. «Ὡς νά ἐπανεῖλθῃς εἶπε, θά φυλάξω ἐγὼ τὴν οἰκοδομὴν. Τὸ ὀρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεγείρεται τὸ κτίσμα». [...] Ἐκτοτε ἄγγελος τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος περιμένει τὴν ἐπανοδὸν του εἶναι εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην καὶ φρουρεῖ κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν τὴν ὁποίαν ἔδωσε, τὴν στερεότητα τοῦ θείου κτίσματος.²⁴

Στο εκτενές κείμενο συμπλέκονται ιστορικές πληροφορίες για την οικοδόμηση του ναού και θρύλοι για την παρεχόμενη θεϊκή βοήθεια για την ασφάλεια στη στατικότητα του στους αιώνες, στοιχεία που συνθέτουν το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα περί αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας. Ο συνδυασμός ιστορικών πληροφοριών και θρύλου κατασκευάζει μια υπερφυσική αντίληψη για την αρχιτεκτονική δημιουργία, η οποία θα λειτουργήσει ως σύμβολο μιας λαμπρής εποχής, της Βυζαντινής. Στα 1923, όταν ανθολογείται το κείμενο, με τις συνέπειες της Μικρασιατικής ήττας να ματαιώνουν τη Μεγάλη Ιδέα, η εθνική συσπείρωση μπρος στην πολύπλευρη αυτή δοκιμασία απαιτεί τη δημιουργία ενός ενοποιητικού εθνικού αφηγήματος.

Το δημοτικό τραγούδι που ακολουθεί συνοδεύεται στο εγχειρίδιο από μια υποσημείωση με ιστορικές πληροφορίες σχετικά με την παράδοση της Πάργας από τους Άγγλους στους Τούρκους στις 28 Απριλίου 1819.

«Τῆς Πάργας», δημοτικό τραγούδι

«Μαῦρο πουλάκι, πόρχεσαι ἀπὸ τ' ἀντίκρυ μέρη,
Πές τί κλάψαις θλιβεραῖς, τί μαῦρα μοιρολόγια
Ἀπὸ τὴν Πάργα βγαίνουνε, πού τὰ βουνά ραγίζουν;

[...]

Βλέπεις ἐκείνη τὴν φωτιά μαῦρο καπνὸ πού βγαίνει;
Ἐκεῖ καίγονται κόκκαλα ἀντρειωμένων,
Πού τὴν Τουρκία τρομάζανε καὶ τὸ Βεζύρη κάψαν.
Ἐκεῖ ἔναι κόκκαλα γονιοῦ, πού τὸ παιδί τὰ καίει,
Νά μὴν τὰ βροῦνε οἱ Λιάπηδες, Τούρκοι μὴν τὰ πατήσουν .

[...]

Πάργα Τουρκία σέ πλάκωσε, Τουρκία σέ τριγυρίζει.

[...]

Εἶχες λεβέντες σά θεριά, γυναῖκες ἀντρειωμένες,
Πὸ ἔρωγαν βόλια γιά ψωμί, μαπαροῦτι γιά προσφάγι.
Τ' ἄσπρα πουλήσαν το Χριστό, τ' ἄσπρα πουλοῦν καὶ σένα.²⁵

Το δημοτικό τραγούδι αφηγείται την απελπισία των κατοίκων της Πάργας, οι οποίοι ανα-

²⁴ Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα, Τόμος Γ', ἐγκεκριμένα ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν ἄλλων σχολείων*, πρώτη ἐκδοσις, Φωκίων Σταύρου, Ἐκδότης, Ἐν Αθήναις 1923, σ. 144-147.

²⁵ *Ὁ.π.*, σ. 139.

γκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους το 1819, όταν οι Άγγλοι παρέδωσαν αυτή την περιοχή στους Τούρκους. Οι Παργινοί, πριν την αποχώρησή τους, έκαψαν τα κόκκαλα των προγόνων τους, για να μην τα βεβηλώσουν οι Τούρκοι κατακτητές. Παραστατικά, με τον πλούσιο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, παρουσιάζεται ο ηρωισμός τους, *ο οποίος*, όμως, ακυρώνεται, διότι η απώλεια της πατρίδας τους ήταν αποτέλεσμα οικονομικής συναλλαγής Άγγλων και Τούρκων και όχι της δικής του δειλίας ή ήττας στη μάχη. Αυτό, βέβαια, καθιστά την απώλεια οδυνηρότερη, διότι η γενναιότητά τους δεν στάθηκε αρκετή να τους προστατέψει από τον εκπατρισμό και το χρήμα αποδεικνύεται ισχυρός και ύπουλος αντίπαλος, μήνυμα με διαχρονική αξία. Η δημοτική παράδοση εξαίρει τον «εθνικό εαυτό» και τον εξιδανικεύει, προβάλλοντας την ηθική ακεραιότητα και την ανωτερότητά του έναντι ύπουλων πρακτικών, όπως είναι η χρήση του χρήματος, που ταυτίζεται με τον εθνικό άλλο, προκειμένου να υπονομευτεί η αναπαράστασή του.

Το διήγημα που ακολουθεί είναι το πρώτο του Ανδρέα Καρκαβίτσα, το οποίο γράφτηκε το 1884 και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εβδομάς* το 1885.

«*Η Ασήμω*», Ανδρέας Καρκαβίτσα

Ἡ φωνή ἀπέξω ἀκούστηκε πάλιν πῶς δυνατὴ καὶ τρομοκρατικὴ:

– Φανός στό Φιλοκάλι! [...] Φευγάτε! Οἱ Τοῦρκοι πλάκωσαν! Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, σωθῆτε! [...] Εἴμαστε τριάντα ψυχές. Ἦρθαμε ἐδῶ γιὰ νά σωθοῦμε ἀπό τό τούρκικο λεπίδι, μά βλέπω δέ θάν τά καταφέρουμε. Τό παιδί φωνάζει. Πρέπει νά ἀποφασίσετε. Ἡ νά τό σκοτώσουμε ἢ νά χαθοῦμε κι ἐμεῖς. Ἕνα ἀπό τά δυό. Τί λέτε [...] ἐκεῖνοι ἐγύρισαν καί κοίταξαν ὁ ἕνας τόν ἄλλον. Ἔπειτα μέ μιά φωνή: – Νά τό σκοτώσουμε! Εἶπαν

– Φέρ' το δῶ, Ασήμω τό παιδί! Εἶπε σοβαρά ὁ γέροντας καί ἄπλωσε τό χέρι. Τήν ἴδια στιγμή ἔσυρε ἀπό τή ζώνη του μικρό μαχαιράκι. Ἡ Ασήμω τόν ἐκοίταξε μέ φρίκην. Καί ἐνώ τό χέρι του ἄγγιζε τό παιδί, ἐπισπάτησε καί τό ἔκρυσεν, μέ ἕνα βαρύν ὡς λέαινα βρυχηθμόν. [...] Ἡ Ασήμω ἐπετάθη ὀρθή, μέ τά μάτια ἀνοιχτά. Ἔβγαλε φωνή πνιγμένη, ἔπεσε κάτω λιπόθυμος. Τό παιδί ἐσίγησε γιὰ πάντα.²⁶

Ο ηρωισμός των απλών ανθρώπων δεν εξαντλείται στο πεδίο της μάχης, αλλά εκφράζεται μέσα από διλημματικές καταστάσεις, που θυμίζουν αρχαία τραγωδία. Η θυσία ενός βρέφους κρίνεται αναγκαία για τη σωτηρία των υπόλοιπων που κινδυνεύουν μέσα στο κρυψήγετό τους από τους εχθρούς που τους αναζητούν. Η μητέρα του βρέφους αποδέχεται βουβή την αναγκαία λύση, θυσιάζοντας το παιδί της και τα μητρικά της αισθήματα στον βωμό της πατρίδας. Προβάλλεται ο ατομικός θάνατος και η εκούσια θυσία ως προϋπόθεση της επιβίωσης και σωτηρίας του έθνους.

Το παρακάτω κείμενο συνοδεύεται από την πληροφορία: Αθήνα, Δεκέμβριος 1921.

«*Τό νερό τῶν διψασμένων*», Αντώνης Τραυλαντώνης

Τόν καιρό πού ὁ Μπραῖμης μάς ἔκοψε τό νερό, πάντεχε πῶς θά παραδοθοῦμε τήν ἄλλη μέρα, ἢ θά σκάσωμε σάν τά ποντίκια. Ἡμεῖς ὁμως ἀνοίξαμε πηγᾶδια στόν Ἄι-Νικόλα, [...]. Αὐτοῖ μαθαίνανε τί νερό πίναμε καί ἀπορούσανε πῶς ἀκόμα βαστᾶμε. Μιά φορά κάμαμε ραΐ (ανακωχή) καί μάς στείλανε μέσα τρεῖς Μπέηδες νά μάς προτείνουν νά παραδοθοῦμε. [...] θέλανε νά ἰδοῦνε τί νερό πίναμε γιὰ νά καταλάβουν πόσο θά κρατήσωμε ἀκόμα. [...] Ὁ Ντάγλας λυεῖ τότε τό ἄλλο ἀσκή, γεμίζει τρία τάσα μέ καθαρό νερό καί τά δίνει στούς μπέηδες. Ἐκεῖνοι σάν βγῆκαν γελασμένοι, χαιρετᾶνε καί φεύγουνε. Πᾶνε στούς πασσάδες

²⁶ *Ο.π.*, σ. 99-105.

καί λένε «τό καί τό, οί Μεσολογγίτες ἔχουνε καθαρό [...]». Οἱ πασσάδες ἀπελπιστήκανε τότε πώς δέν θά παραδοθούμε. [...] Ἐσύ μωρέ νά τά γράψης αὐτά σά μεγαλώσεις, νά τά μάθῃ ὁ κόσμος νά ἰδῇ πῶς τό βαστάξαμε τό Μεσολόγγι.

– Θα τά γράψω, μπάρμπα Γεωργούλα.

Καί νά, πού ἐκτελῶ τήν υπόσχεσί μου, τώρα πού ἔγινα κ' ἐγώ μπάρμπα Ἀντώνης.²⁷

Ἡ δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου κορυφώνεται με τήν ηρωική έξοδο των πολιορκημένων, στις 10 Ἀπριλίου 1826, αφού πρώτα ἀντιστάθηκαν ηρωικά στην πείνα και τή δίψα, λόγω του αποκλεισμού. Γέρος Μεσολογγίτης αγωνιστής θυμάται και ἀφηγείται πῶς ξεγέλασαν τους Τούρκους ὅτι πίνουν καθαρό νερό και δεν σκοπεύουν να παραδοθούν, τήν εποχή που ἦταν σε εξέλιξη τα δραματικά γεγονότα της πολιορκίας. Εἶναι εντυπωσιακός ο συνδυασμός του ηρωισμού και της εξυπνάδας των πολιορκούμενων για τήν επιβίωση, ο οποίος ἀντιπαραβάλλεται προς τήν ευπιστία και τήν ἀφέλεια του εχθρού. Ἡ πρωτοπρόσωπη ἀφήγηση ενός αγωνιστή που βίωσε τα γεγονότα εξασφαλίζει πειστικότητα και δραματικότητα. Επιπλέον, ο ἀφηγητής και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων ἀντιλαμβάνεται τήν ιστορική ἀξία ὅσων ἀφηγείται και ζητά τήν καταγραφή αὐτῶν ὡς τεκμηρίων, τέτοιων που ἀναζητά σήμερα ἡ Προφορική Ἱστορία. Λειτουργεῖ ο ἀφηγητής ὡς μεταδότης της βιωμένης μνήμης, ἡ ὁποία ἀποκτά δημόσιο χαρακτήρα, καθώς καταγράφεται και δημοσιοποιεῖται ἀπό ἕναν δημοσιογράφο και, τελικά, γίνεται κυρίαρχη μνήμη, καθώς διδάσκεται στο σχολεῖο.²⁸

Ο συγγραφέας του παρακάτω κειμένου εἶναι ο ιστορικός και πολιτικός Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος παρεμβάλλει στην ἀφήγησή του το δημοτικό τραγούδι «Τῆς Δέσπως» για τεκμηρίωση των λεγομένων του ἀπό τή λαϊκή παράδοση.

«Αἱ Ἑλληνίδες τοῦ '21», Σπυρίδων Π. Λάμπρος

Ἐν τῇ μεγάλῃ ἐπαναστάσει [...] ἦλθον ἡμέραι καθ' ἃς τοῦ λαοῦ ἐπυρπολεῖτο οἶκος, ἐκαίοντο οἱ ἀγροί, ἐβαπτίζετο εἰς αἷμα τό χωρίον, ἐσφάζετο τό βρέφος ἐπὶ τοῦ κόλπου τῶν μητέρων, ἐθυσιάζοντο οἱ υἱοί πρό τῶν ὀφθαλμῶν τῶν πατέρων. [...] Ἴδέτε τήν Μαρούλαν τῆς Λήμνου, τήν Μαρίαν τήν συγκλητικὴν τῆς Κύπρου ἀγωνιζομένης ἐναντίον τοῦ Τούρκου, πατοῦντος τό πρῶτον τό πάτριον αὐτῶν ἔδαφος. Εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν ἡρώιδων τοῦ Σουλίου, τῆς μητρός τῶν Μαυρομιχαλέων, τῆς Μαντοῦς Μαυρογένους, τῆς συζύγου τοῦ Κανάρη. [...], τούς ἡρωικούς ἄθλους τῆς μεγάλης καπετάνισσας τῶν Σπετσῶν, προειδοποιοῦσι καί παρασκευάζουσιν οἱ ἀγῶνες καί αἱ θυσίαι τῶν γυναικῶν τοῦ Σουλίου. [...] Τοιαῦται ἦσαν αἱ ἡρώιδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τοιούτων δε γυναικῶν, αἵτινες ἦσαν ἄνδρες, οἱ σύζυγοι καί τά τέκνα ἔν καί μόνον ἄλλο ἔμεινε ν' ἀναδειχθῶσι, λέοντες. Εἶναι ἀληθῶς οἱ λέοντες, ὧν ὁ βρυχηθμός ἐσάλειψε τά Ἑλληνικά ὄρη καί τά Ἑλληνικά πελάγη ἀπ' ἄκρου ἕως ἄκρου, οἱ λέοντες ὧν οἱ ὄνυχες ἐσπάραξαν καί κατέσχισαν τόν βαρύν πέπλον τῆς δουλείας, ἥτις ἐκάλυπτε τήν ταλαίπωρον Ἑλληνίδα γῆν ἐπὶ αἰῶνας.²⁹

Ο συγγραφέας, παρομοιάζοντας τις Ἑλληνίδες αγωνίστριες της Ἐπανάστασης με λιοντάρια, στερεοτυπικό σύμβολο δύναμης και κυριαρχίας, περιγράφει τή γενναιότητά τους και τή σπουδαία συμβολή τους στον αγώνα για τήν ελευθερία. Εἶναι πολύ σημαντικό ὅτι κάνει τιμητική ἀναφορά στις γυναῖκες του '21, ἐνῶ ἡ Ἱστορία ἀφήνει, συνήθως, στην ἀφάνεια

²⁷ *Ο.π.*, σ. 31-38.

²⁸ Λιάκος, «Τι εἶναι “μνήμη”», *ό.π.*, σ. 37.

²⁹ Παπαντωνίου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, *ό.π.*, σ. 123-126.

τη γυναικεία προσφορά στον πόλεμο, ως αποτέλεσμα των έμφυλων διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ο συγγραφέας απαριθμεί περιστατικά όπου εκδήλωσαν οι γυναίκες γενναία συμπεριφορά, υπερβαίνοντας αλλά και επιβεβαιώνοντας τα στερεότυπα και την παράδοση της έμφυλης ταυτότητας, καθώς η αξία τους φαίνεται να αναγνωρίζεται μέσω της σύγκρισης με τους άνδρες, με αποτέλεσμα να καθίστανται οι ηρωίδες της Επανάστασης ισοδύναμες με αυτούς. Είναι σημαντικό στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου να προβάλλεται η δράση της γυναίκας στον εθνικό αγώνα, μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού.

Το παρακάτω κείμενο συνοδεύεται από ιστορικές πληροφορίες για τον Μακεδονικό Αγώνα, με την επισήμανση για τον Παύλο Μελά ότι ήταν ο «πρώτος μάρτυς».

«Ο θάνατος του Παύλου Μελά», Ίων Δραγούμης

Μιά μέρα κοντά στά σύνορα, φόρεσε τά όπλα του πολέμου καί πρώτη φορά φανερώθηκε καπετάνιος στά παλληκάρια του ό Μίκης Ζέζας. Τούς κάλεσε καί τούς είπε λόγια ζεστά καί φωτεινά γιά τούς Μακεδόνες πού ύποφέρουν τόσα από τούς Βουλγάρους καί γιά τό τί πρέπει νά κάμουν νά τούς σώσουν από τά βάσανα. [...] Σκοτάδι φοβερό καί άνήφορος [...] κατά τό πρσί βρέθηκαν άντίκρυ σέ έναν Τούρκικο σταθμό. Τά δάχτυλα τών ποδαριών, από τήν κακοτοπιά, καί τά γόνατά τους φριχτά πονούσαν [...] Οί Τουρκοί έσκόρπισαν, πιάνουν όμως θέσεις καί πυροβολούν καί αυτοί. Οί πυροβολισμοί κόπηκαν. [...] Ακούστηκε μιά τουφεκιά καί ύστερα μιά φωνή: «Μέ χτύπησαν, παιδιά». [...] Φάνηκαν αίματα, άρχισαν πόνοι, καί έλεγε: «Σκοτώστε με, βρέ παιδιά, πώς θά μ' άφήστε στους Τούρκους». [...] Ο σύντροφος πού είχε έλθει κοντά του, είπε: «Καπετάνιε, δέ σ' άφίνουμε στους Τούρκους» [...] Δέν μπορούσε πιά νά κουνηθί από τή θέση του, [...] ως πού δέν άκούσθηκε πιά φωνή [...]³⁰

Ο Παύλος Μελάς, σύμβολο του Μακεδονικού Αγώνα, είναι ο ήρωας του κειμένου του Ίωνα Δραγούμη, ο οποίος συμμετείχε, επίσης, στην προσπάθεια των Ελλήνων για επικράτηση στη Μακεδονία, στο πλαίσιο του αλυτρωτισμού. Περιγράφεται με παραστατικότητα και δραματικότητα ο ηρωικός χαρακτήρας και ο θάνατος του Παύλου Μελά. Αξίζει να σημειωθεί πως η αφήγηση εμπλουτίζεται από τον ευθύ λόγο του ήρωα, τεχνική που προσδίδει ιδιαίτερη συναισθηματική αξία στο κείμενο και αληθοφάνεια. Ο ηρωισμός, είτε συλλογικά είτε ατομικά, είναι στοιχείο της εθνικής ταυτότητας, έτσι, σε μια κρίσιμη στιγμή, όπως η ήττα, οι ήρωες μιλούν, υπενθυμίζουν, εμψυχώνουν το εθνικό σώμα.

Το επόμενο κείμενο είναι του δημοσιογράφου Κ. Φαλτάιτς, με χαρακτηριστικά δημοσιογραφικής ανταπόκρισης και λογοτεχνικής αφήγησης.

«Η έκστρατεία διά τής άχανοϋς Άλμυράς Έρήμου», Κωνσταντίνος Φαλτάιτς

Ή στροφή του Γ' Σώματος Στρατού προς νότον έρριπτεν όλους τούς στρατιώτας αποτόμως εις τήν έρημον [...] ή άμμος –μία λευκή καί λεπτή άμμος– ήρχισε νά κυριαρχή παντού. Τότε τά ζώα ώλιγόστεψαν τό βήμα των, τά κάρρα έτριζαν μέ ήχον θραυωμένων όστών καί τά αυτοκίνητα έβυθίσθησαν καί έχάθησαν εις τό άσπρο πυκνό σύννεφο. Μέ όλην τήν δυστυχίαν τής πορείας αυτής καί οι στρατιώται μας ήσθάνθησαν τήν χαράν τής άτελειώτου εκτάσεως καί άνεκραύγασαν μέ υπερηφάνειαν:

– Ε, καϋμένη Μεγαλέξανδρε, πού περνούμε πάλι τό δρόμο σου.

[...] Οί άνδρες έβημάτιζαν μέσα εις τό πυκνόν συννέφωμα τής σηκωνομένης σκόνης χωρίς σχεδόν γογγυσμόν. Κάποτε-κάποτε μάλιστα άνέβαιναν καί φωναί τραγουδιών αί όποια άπετέλουν άληθινήν δροσιάν μέσα εις τό άπέραντον καϋμα. [...]

³⁰ Ο.π., σ. 36-40.

– Ποῦ ἔφθασεν αὐτή ἡ Ἑλλάς, εἶπε πάλιν ὁ φαντάρως μέ θαυμασμόν. Πῆρε νησιά, ποτάμια, κάμπους ἀπεράντους, βουνά πού δεν λυώνει ποτέ τό χιόνι καί τώρα ἀπλώθηκε καί εἰς τήν ἔρημο. Τίποτε δέν τῆς λείπει γιά να την ποῦμε «αὐτοκρατορία». [...]
Ἡ ἔρημος [...] πρὸς τό ἐσωτερικόν της ἐγίνετο περισσότερον ἀπέραντος, περισσότερον ἀμώδης, περισσότερον καυστική. [...] Ἐσταμάτων δι' ὀλίγας στιγμάς, διά περισσότερα λεπτά ἐσκοῦπιζον τόν ἰδρώτα των, προσεπάθουν νά ἀναπνεύσουν ἀνύπαρκτον καθαρόν ἀέρα καί ἐσυνέχιζον πάλιν τόν δρόμον των.³¹

Παρά τις αντίξοες συνθήκες, τα ελληνικά στρατεύματα προχώρησαν νικηφόρα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, καταλαμβάνοντας στρατηγικούς στόχους. Η υποχώρηση των Τούρκων του Κεμάλ ανάγκασε τον ελληνικό στρατό να περάσει τον ποταμό Σαγγάριο και την Αλμυρά Έρημο. Με τη ρεαλιστική περιγραφή του αφιλόξενου τοπίου και των δύσκολων συνθηκών, κατά τη διάσχιση της Αλμυράς Ερήμου από τον ελληνικό στρατό, προβάλλεται με έμφαση η εθνική υπερηφάνεια που γεννιέται από την επιτυχή προέλαση, ως επίτευγμα του έθνους, στα βάθη της Μικράς Ασίας, στα εδάφη της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η επίκληση αυτή στο αρχαίο ένδοξο παρελθόν, όταν το παρόν είναι αβίωτο, λειτουργεί ως ένας μηχανισμός άμυνας. Οι λεπτομέρειες της περιγραφής ταξινομούν την πολεμική αυτή επιχείρηση σε μια υπεράνθρωπη προσπάθεια με ασύλληπτες δυσκολίες, οι οποίες προοικονομούν το τραγικό τέλος, με την υποχώρηση του ελληνικού στρατού μπρος σε αυτές τις δυσκολίες και την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, γεγονότα τραυματικά και πολύ κοντά, χρονικά, με την ανθολόγηση και τη διδασκαλία του κειμένου. Η υπεράνθρωπη προσπάθεια των Ελλήνων στρατιωτών λειτουργεί ως αντίδοτο στη διαφαινόμενη σκληρή ήττα, μια ατελέσφορη προσπάθεια να ανατρέψουν το προδικασμένο τραγικό τέλος, σαν να ζουν σε ένα παράλληλο σύμπαν, εκτός τόπου και χρόνου. Τελικά, ο «εθνικός εαυτός» προβάλλεται ως θύμα, ενώ ο πόνος και η συμφορά ως ενοποιητικά και αναγεννητικά στοιχεία του έθνους και ως κίνητρα δημιουργίας.

Το επόμενο κείμενο είναι το πρώτο από τα εδώ εξεταζόμενα που ανθολογείται στο εγχειρίδιο, γεγονός που συμβολίζει την προσπάθεια αισιόδοξης θέασης του μέλλοντος, παρά την εθνική ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο.

«Πόνος δημιουργός», Ζαχαρίας Παπαντωνίου

Από τά βάθη τῆς καιομένης Σμύρνης [...] ἔφθανεν εἰς τό πλοῖον μας ἓνα φοβερόν ποτάμι ἤχων καί βροντῶν ἀορίστων, ἀπειλῶν, πιστολισμῶν, ἀλαλαγμῶν θριάμβου καί κραυγῶν ἰκεσίας τήν ὁποίαν κανεῖς δέν ἤκουε. Τά πτώματα πού ἔπλεον εἰς τόν λιμένα ἐσπρώχοντο ἀπό τό ἄγριον φύσημα τοῦ ἀνέμου καί χτυποῦσαν ἐπάνω στά πλοῖα. [...] καθὼς ἀπό τό κατὰστροφωμα τοῦ πλοίου εἶδα νά γίνωνται καπνός τόση ἱστορία, τόσοι ἀγῶνες, τόσα ὄνειρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, [...] τότε μοῦ ἤλθε μία σκέψις.

– Ποιός ξέρει! εἶπα, τέτοια καταστροφή θά δώση ἴσως ἀπό τήν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ μεγάλα ἔργα. [...]

– Μεγάλα πράγματα πρέπει νά βγοῦν ἀπό τήν Ἑλληνικὴν ψυχὴν ἔπειτα ἀπό τέτοια συμφορά! [...] Ὁ πόνος θά εἶναι ὁ δημιουργός ἔργων.³²

Η αφήγηση ενός διασωθέντος Σμυρνιού, που είδε την πυρκαγιά της πόλης από το κατὰστροφωμα ξένου πλοίου, προβάλλει τον πόνο για την απώλεια της πλούσιας οικονομικά και πολιτισμικά πόλης, αλλά και της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα με την παραστατική

³¹ Ο.π., σ. 20-22.

³² Ο.π., σ. 9-12.

περιγραφή της φλεγόμενης πόλης, παρουσιάζεται η δυναμική του ελληνικού στοιχείου στη Σμύρνη, χάρη στην οποία η πόλη ευδοκίμησε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πνεύμα αισιοδοξίας το οποίο αποπνέει, τελικά, το κείμενο: «Ὁ πόνος θά εἶναι ὁ δημιουργός ἔργων». Είναι αξιοσημείωτο πως το κείμενο ανθολογείται στα 1923, σχεδόν σύγχρονα με τη μικρασιατική απώλεια, επομένως η αισιόδοξη θέαση του μέλλοντος κρίνεται απαραίτητη, ακόμη κι αν οι συνθήκες δεν ενθαρρύνουν μια τέτοια προοπτική.

Συμπεράσματα

Παρατηρούμε πως τα κείμενα έχουν ιστορικό προσανατολισμό, με πολλές ιστορικές πληροφορίες, αν και το μάθημα στο οποίο αυτά διδάσκονταν δεν ήταν η Ιστορία, αλλά το μάθημα των Νέων Ελληνικών, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ο εθνικός χαρακτήρας της Γλώσσας και της Λογοτεχνίας. Γίνεται μια αναπαραγωγή των γνώσεων που προσλάμβαναν οι μαθητές στο μάθημα της Ιστορίας, αλλά αναπαραγωγή με πολλά κενά και ασυνέχειες, με την επιλεκτικότητα να λειτουργεί ως στοιχείο της εθνικής αφήγησης. Τα περισσότερα κείμενα ανήκουν στον χώρο της Λογοτεχνίας, όπου η συγκινησιακή χρήση του λόγου, με τα ποικίλα σχήματα λόγου και τα πλούσια εκφραστικά μέσα, καθιστά την αφήγηση και την περιγραφή παραστατική, με την ταυτόχρονη συναισθηματική κινητοποίηση του δέκτη. Κάποια κείμενα υπογράφονται από έγκριτους ιστορικούς, όπως τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Σπυρίδωνα Λάμπρου, τους κατεξοχήν εισηγητές και εκπροσώπους της εθνικής ιστοριογραφίας, και άλλα παρουσιάζουν τις αφηγήσεις ως προσωπικά βιώματα αγωνιστών και αποκτούν πειστικότητα με το κύρος της προφορικής μαρτυρίας και της βιωμένης εμπειρίας. Βέβαια, ο στόχος των κειμένων αυτών δεν είναι μόνο η γλωσσική καλλιέργεια αλλά και η εθνοκεντρική γνώση, με στόχο, τελικά, την εδραίωση εθνικής συνείδησης, καθώς τα περισσότερα γράφονται σε άλλο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο από την εποχή που διδάσκονται. Επομένως, τα κείμενα, λογοτεχνικά και μη, αυτοτελή ή σε αποσπάσματα, υπηρετούν τη διαμόρφωση και την πρόσληψη της εθνικής ιδέας από τους μαθητές, επιτελώντας μια ιδιότυπη ιστορική εκπαίδευση.

Τα ιστορικά γεγονότα αφορούν το Βυζάντιο και τη νεότερη ελληνική ιστορία. Από τα κείμενα της νεότερης ελληνικής ιστορίας υπερέχουν αριθμητικά αυτά που έχουν θέμα τους την Ελληνική Επανάσταση, εποχή δόξας, ηρωισμού και συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος. Το ελληνικό κράτος προκύπτει από αυτή την επανάσταση και επεκτείνεται εδαφικά, μεταξύ άλλων, με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αιφνίδια, όμως, η Μικρασιατική Καταστροφή ματαιώνει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, αυτό της Μεγάλης Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, και ο ελληνισμός βιώνει το τραγικότερο εθνικό γεγονός της νεότερης ιστορίας του. Η τραγωδία αυτή καταγράφεται συγχρόνως, σχεδόν, με τη συντέλεσή της, σε κείμενα που αποτελούν ανταποκρίσεις δημοσιογράφων ή προφορικές μαρτυρίες επιζώντων, όπως τουλάχιστον παρουσιάζονται, κάτι που συντελεί στην απόδοση ιστορικής εγκυρότητας στο γεγονός και στην ένταξή του στην εθνική ιστορία, παράλληλα με την ανθολόγηση αυτών των κειμένων στη συγχρονία του γεγονότος.

Αξιοπρόσεκτο, επίσης, είναι ότι προβάλλονται γεγονότα ενοποιητικά και όχι διχαστικά, καθώς ένα έθνος που διεκδικεί τεκμήρια μακραίωνης δοξασμένης πορείας αποσιωπά διασπαστικά γεγονότα, όπως εμφύλιες συγκρούσεις ή προδοσίες, διότι αυτά υπενθυμίζουν αδυναμίες και εσωτερικά προβλήματα, εφόσον επιδιώκει να κατασκευάσει την εικόνα της εσωτερικής συνοχής και να διαχειριστεί το συλλογικό τραύμα. Τα τραυματικά γεγονότα δεν απειλούν αυτή τη συνοχή όταν τα προκαλούν οι εξωτερικοί εχθροί του έθνους, αντίθε-

τα, συσπειρώνουν τα μέλη του. Τα εθνικά τραύματα, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, είναι οδυνηρά αλλά αποκτούν διαστάσεις ανάλογες προς τα εθνικά επιτεύγματα, καθώς ένα μοναδικό έθνος βιώνει μοναδικές στιγμές δόξας και απώλειας.

Διαπιστώνουμε, τελικά, ως συστατικά της εθνικής ιδέας τη συνέχεια, την ενότητα, την υπεροχή, τον ηρωισμό, τη διατήρηση και την αντίσταση. Σχηματοποιείται, έτσι, ένα έθνος διαχρονικό, μια εθνική ιδέα ενοποιητική και απαραίτητη για τη διασφάλιση της μελλοντικής πορείας αυτού του έθνους κάτω από την πίεση του πολιτικού διχασμού, της διάψευσης της Μεγάλης Ιδέας και της έλευσης των προσφύγων. Το ζητούμενο είναι η ανασυγκρότηση του έθνους, με ενίσχυση της αυτοσυνειδησίας του, και η ενσωμάτωση των προσφύγων για την αποφυγή συγκρουσιακών συμπεριφορών. Συνοπτικά, αντιλαμβανόμαστε πως η εκπαίδευση αναλαμβάνει το έργο της συγκρότησης εθνοκεντρικής συνείδησης και εθνικής ιδεολογικής ομογενοποίησης και μέσω του γλωσσικού μαθήματος, όπως διαφαίνεται από τη λειτουργία των ανθολογούμενων κειμένων, που είναι εθνοποιητική, καθώς αυτά συγκροτούν την εθνική ιδέα, εμπλαισιωμένα στις πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές συνθήκες και προσδοκίες του ελληνικού έθνους.